

Чеканов В.Ю.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ЕВОЛЮЦІЯ ВІДЧУТТЯ ПРОСТОРУ В СТРУКТУРІ ЗНАННЯ ПРО МИНУЛЕ

У статті розглядається малодосліджене питання про роль картографії у формуванні структури знання про минуле з найдавніших часів до наших днів на прикладах як із всесвітньої історії, так і з історії України. Ракурсом спостереження процесу поступового включення історичних карт до репрезентації минулого є вивчення еволюції відчуття простору, відображеного в історіографії, яке в античні часи ще не потребувало картування і виражалося засобами вербального опису. У статті робиться висновок про зв'язок такого відчуття з гіпертрофованою репрезентацією особистості в історії. Простір у ранній історіографії ще не розглядається як самостійний чинник, лишаючись простором дій та пересувань особистості. Феодальна епоха, в яку статус і можливості особистості стають залежними від статусу володінь, що їй належать, знаменує зростання ролі простору і появу потреби у розгляді його як самостійного чинника.

У статті також розглядається феномен ментальної карти, в якому реалізується суб'єктивне, емоційно насичене бачення історичного простору. Ментальне картування вивчається у контексті запровадження картографії в дослідження минулого. Особливу увагу приділено ментальним картам Нового та Новітнього часів, у яких часто відображаються ситуації невдоволення неспівпадінням етнічних та політичних кордонів і які можуть слугувати наочним обґрунтуванням територіальних претензій.

Предметом спеціального розгляду у статті є ментальне картування України протягом ХХ ст., що показане шляхом зіставлення ментальних карт, створених в СРСР та УРСР з ментальними картами української діаспори на Заході. Розглядається питання про залежність сучасного ментального картування України від здобутків попередників. Висновки статті важливі як для самовизначення історичної науки як такої, так і для вивчення історії України.

Ключові слова: простір, картографія, наратив, ментальна карта, картування.

Постановка проблеми. Читаючи будь-який історичний твір, написаний в добу античності чи в середні віки, ми одразу відчуваємо його концептуальну відмінність від сьогодення (і це цілком зрозуміло), але відчуваємо також відмінність фізичну – наче автор жив у якомусь несхожому на наш просторі. На цьому просторі діяли не ті історичні та світоглядні закономірності, що у нас. Вони чужі для нас, не спільні з нами.

Звідки така розбіжність? Її, звичайно, можна пояснити «недосконалістю» античних творів, але тут ми вступаємо на крихкий лід припущень: якщо історичні твори недосконалі, чому тоді ніхто не ставить питання про недосконалість давньогрецької драматургії чи філософії Платона? Явище, котре ми намагаємося пояснити недосконалістю, полягає насправді в тому, що певні аспекти античного світосприйняття потребували вираження, узгодженого з іншими аспектами, яких зараз уже не існує. Так, відомо, що за давньогрецькою драматургією стояв потужний релігійний бекграунд, а платонівська філософія кува-

лася в постійній усній полеміці з конкуруючими школами. Відповідно, це вплинуло на побудову мізансцен античної драми з характерною (але уже неактуальною для нас) опозицією хору і героя, на діалогічний характер платонівських текстів і т. і. Те, що ми не сприймаємо зазначені властивості драматичних чи філософських текстів як ознаки недосконалості, пояснюється аберациями нашого сприйняття: ми беремо на себе місію з визначення недосконалості попередників, керуючись лише припущенням про те, що прогрес, який відділив нас від них, був рівномірним і рівно позитивним в усіх галузях духовного життя.

Проте, важко посперечатися з тим, що наше відчуття історичного простору виглядає досконалішим від попередників: з нашого зору ніколи не зникають цілі регіони, з яких «пішли своїм шляхом», скажімо, герої Плутархових біографій [5, т. 2, С. 373–379, 446–453 та ін.]; ми вміємо не втрачати з поля зору динамічну ситуацію за кордоном і впливи з-за кордону, які свого часу спантеличували Фуکیدіда [8, с. 355–359] і т.д.

Сучасна історіографія ніколи не розцінює ці риси античного історієписання як такі, до котрих варто повернутися і враховувати у роботі. Жоден історик не сумує за неможливістю побудувати науковий текст за стандартом середньовічної хроніки.

Аналіз досліджень. До теперішнього часу проблематика, що піднята у цій статті, залишалася практично не розробленою істориками. Розташована радше у площині теоретичної історії, вона ще чекає на ґрунтовний розгляд. Історичні праці, на які ми посилаємося у статті, є не стільки методологічними дороговказами, скільки історіографічними джерелами для наших висновків.

Формулювання цілей. Нам уже ясно, що певні світоглядні стандарти античності отримали розвиток у подальшому, а певні – ні. І зосереджені вони якраз у галузі історичного знання. Зробимо припущення: емоційне, небайдуже ставлення до минулого продукувало в давнину не ті наслідки, що в сучасному світі. Тоді йшлося радше про розвиток особистості, її здатності впливати на події: Олександр Македонський чи Цезар зрушували їх силою своєї присутності. Їхній вплив на середовище підкреслювався, вплив же середовища на них – ніколи. Античних істориків не цікавило те, що на будь-якій локації є постійно діючі чинники, котрі нікуди не зникають, навіть якщо герой звідти поїхав. Але простір античних творів – це або провінції, залежні від центру, або поліси, залежні від керуючих особистостей. Усі впливи йшли через особистість, невидимі чинники розчинялися видимою емоцією. Усе, що відбувалося в історії, «отримувало вчинок», виражалося експресивно – як дружба, кохання, подвиг. Недарма персонажі Фулідіда і Саллюстія виголошували промови [6, с. 14, 28, 36; 8, с. 6–64, 255–260]. Наявність сил та чинників за історичним процесом не треба було доводити: експресія вчинків робила їх, з одного боку, наочними, а з другого – нерозривно зв'язаними з присутністю героїв. Від них залежало все, навіть простір. Тому карта не є неодмінним атрибутом представлення простору в античній історіографії: простір виявляв залежність від активності героя, піддавався йому – і не заслуговував на самостійну репрезентацію.

В тому і полягає відмінність людей античності від нас. Для нас карта є самоочевидним виразом просторового відчуття. Вона є супутником сучасного життя. Знайомство з давньою історією для нас неможливе без звернення до історичної карти. Для людей же античності це було не так: твори грецьких чи римських географів представляли собою *опис* простору («Опис Еллади» Павсанія,

величезний за обсягом, взагалі не містив карт, хоча в ньому ніде не йшлося про недосліджені місцевості). Автори історичних праць нерідко детально описували простір, але ніколи не намагалися ілюструвати його засобами картографії. Тут постає питання: чому і як картографія увійшла до засобів історичної репрезентації.

Метою розвідки є визначення вектору розвитку відчуття простору в історичних працях від найдавніших часів – від вербальних описів локацій історичних подій до їх доповнення засобами картографії.

Виклад основного матеріалу. Вербальний опис є найпершим виразом просторового відчуття. Без карти він чужий для нас, приналежний до тієї світобудови, яку здатні змінити подвиги героїв. Відомий сучасним глядачам фільмів у жанрі пеплум, таких, як «Клеопатра» чи «Битва за Рим», образ античної людини як користувача картографії [11; 12] не відповідає дійсності. Нам відомі античні географічні карти, зате невідомі факти витіснення ними вербальних географічних описів. Для сучасних дослідників це становить складність: наприклад, спроби ідентифікувати Геродотів опис регіонів проживання скіфів із сучасними історичними картами дають спірні результати, тому що описують об'єкти, що ми давно відтворюємо графічно [2, с. 212–213].

Інший наслідок домінування вербального опису був такий, що античні автори з однаковою впевненістю описували як добре відомі краї, так і невідомі, розташовані за межами ойкумени. Текст і карта вимагають різних дослідницьких процедур, відповідно, різних порядків добросовісності. Вербальний опис уявних та невідомих країн здійснюється за однією логікою побудови з описом реальних країн – у текстах обидві повинні бути представлені однаково (опис *невідомого* як такого неможливий, тоді воно переходить в розряд *відомого*); у той же час картування уявних країн допускає те, що невідомі землі можуть репрезентуватися графічно як недоступні для спостереження білі плями. Карти уявного виявляються зв'язаними з іншими ментальними процедурами, ніж його описи.

Тому *ментальні карти*, на нашу думку, є найбільш раннім різновидом історичних карт. Свого часу охарактеризовані Л. Нагорною як такі, що постають з ситуації невдоволення [4, с. 5, 27], вони, з нашої точки зору, мають глибші та ширші витоки: постають з ситуації неповноти. Адже карти світу, якими користувалися Колумб та інші мандрівники епохи Великих географічних від-

криттів, теж були ментальними. Вони фіксували як білі плями тимчасові ситуації невідомості щодо регіонів світу. У середні віки такі карти заповнювали усіякими вигадками на кшталт «царства пресвітера Іоанна» і т. і. Проте, зважимо, що уявні описи цього царства завжди були значно конкретнішими. Про нього утворилася навіть ціла бібліографія.

В добу Нового часу активність мандрівників зросла, і ці карти в міру здійснення відкриттів позбавлялися білих плям та набували значення фізико-географічних чи політичних. Ментальні карти змінили свій характер: вони звузилися до масштабу окремих країн і стали застосовуватися для визначення спірних аспектів їх внутрішньої чи зовнішньої політики. Історичні ментальні карти стали доцільні там, де виникала потреба ототожнити свою спільноту з територією, яка їй не належала. Звідси, скажімо, постають карти розселення етносів, які ніколи не беруть до уваги політичних кордонів і того, що наявність кордонів тягне за собою: насаджування державної мови, асиміляційні заходи, міграцію і виникнення нових ідентичностей тощо.

Крім того, ментальні карти окремих країн часто зосереджені на реаліях, що часто не мають адміністративного вираження. До таких карт можна віднести, скажімо, умовні карти поділу Бельгії на фламандську та валлонську частини або поділу України на Західну, Центральну і Східну (хоча такий поділ завжди зображували відповідно до кордонів областей, це не справляло впливу на адміністрування). Свого часу подібні карти мали не стільки наукове, скільки політичне значення [3, с. 146–147]. В міру зміни політичної ситуації вони втрачали актуальність: так, вищезгаданий поділ України на три частини, який наприкінці ХХ–на початку ХХІ ст. визначав ареали популярності у державі лівих та проросійських сил, після 2022 р. втратив актуальність (навіть у Росії, де протягом 2022 р. він використовувався задля обґрунтування різних підходів до здійснення денацифікаційних заходів після ліквідації України [10]).

Параметри історичних ментальних карт залежать від концепції події, яку вони відображають. Наприклад, різні концепції визвольної боротьби Нідерландів проти Іспанії: або як Вісімдесятилітньої війни (1568–1648), або як Нідерландської буржуазної революції (1566–1609), обумовлюють не лише різні хронологічні рамки, а й різні ментальні карти: концепція війни зосереджується на бойових діях, які відбувалися у т.ч. за межами

Нідерландів, концепція ж революції приділяє увагу внутрішньополітичним подіям та перетворенням і звужує ментальну карту події не просто до власне Нідерландів, а до тих регіонів країни, де здійснювалися перетворення [9, с. 524–525].

Виникнення наукової історіографії протягом ХІХ ст. сприяло тому, що ментальні карти стали еволюціонувати у двох напрямках: по-перше, вони могли втратити актуальність внаслідок політичних змін і зникнути з ужитку, по-друге ж, могли отримати наукове визнання і ставали основою для створення науково-історичних карт як засобів неупередженого пізнання. При цьому емоційні акценти, приховані в таких картах, у подальшому могли розглядатися як обґрунтування територіальних претензій, ілюстрації до концепцій історичного розвитку і т.д. Межі визнання таких карт залежали і від визнання претензій чи концепцій, і від їх наукової цінності. Наприклад, карти «світової соціалістичної системи» були актуальні в межах цієї системи, але не могли претендувати на статус загальноновизнаних: вони не включали численних азійських і африканських «країн соціалістичної орієнтації», які в 70–80-х рр. ХХ ст. декларували прорадянський курс задля отримання від СРСР пільгових кредитів, але при цьому ніяк не інтегрувалися до системи сателітів СРСР. Відповідно, для адекватної картографічної ідентифікації таких країн потрібні були інші ментальні карти, а не ті, що тиражувалися в СРСР.

На створення ментальних карт України, яке припадає уже на ХХ ст., вплинуло декілька важливих чинників. Насамперед, на тривалий час збереглося положення України як складової частини Російської імперії (потім – СРСР). Відповідно, це визначило характер ментальних карт, створених у «союзному центрі», на яких Україна поряд з іншими республіками стабільно розглядалася як «национальная окраина». Центральну Європу в СРСР перейменували на «Східну», завдяки цьому Україна (як розташована східніше від ментального Сходу) на російських картах пересунулася з європейського контексту у «загальносоюзний». Сенсом створення подібних карт було географічне обґрунтування несаможитності регіонів СРСР, їх залежності від системи зв'язків з центром у Москві.

На економіко-географічних картах всіяко підкреслювався радіальне по відношенню до Москви розташування транспортних шляхів, на історичних – територія України визначалася як неодмінно залучена до політичних процесів у власне Росії, навіть тоді, коли йшлося про події,

що не мали до України прямого відношення (селянські повстання під проводом Разіна і Пугачова, розвиток капіталізму в Росії, поширення марксизму тощо). У аудиторії створювалося враження, що на українських землях не продукуються ні специфічно місцеві феномени, ні такі, що здатні до поширення у зворотній бік – на Росію (так, були відсутні карти поширення українських культурних впливів на Кубань). Натомість усі впливи, у т. ч. цивілізаційні (розвиток капіталізму, «тріумфальна хода радянської влади» тощо), йдуть з Росії [1, т. 8, с. 48–49, 67]. Ментальні карти виявилися вдалим засобом підкреслення несаможитності регіонів, тому що вони дозволяли не промовляти тези, які в текстах прозвучали б як приниження за національною ознакою. На картах же все було зручніше – дороги до Москви малювали «більш жирними», ніж до Києва, але однозначності тлумачення (часто забороненого навіть радянськими законами) це не тягло, бо сприймалося підсвідомо.

Ментальні карти допомагали редагувати образ історичних подій. Так, визвольні рухи в Україні XVIII ст. показувалися тільки локалізованими на підконтрольних Речі Посполитій територіях та розглядалися одночасно і як антифеодальні, і як антипольські – як своєрідне продовження Хмельниччини (наче Московська держава феодальною не була) [1, т. 5, с. 188–200].

З іншої сторони, підкреслювалися і виділялися контексти, які визначали недоцільність розгляду України як частини Європи. Практично відсутні були історичні карти, присвячені поширенню історичних феноменів з Заходу (наприклад, «другого видання кріпосництва», греко-католицизму, єзуїтських колегіумів тощо) або феноменів відродження української нації, які апіорі були антиросійськими, або у яких за визначенням не могло бути спільного контексту з Росією. Абсолютно відсутні були карти громадянської війни 1918–1920 рр., на яких виділялися території, підконтрольні українським урядам (і навіть махновцям), натомість детально зображувалися та підкреслювалися лінії фронтів просування по українській території Червоної армії і Добрармії Денікіна [7, т. 3, с. 32–33 (вкладення)]. Історична література, що видавалася в УРСР, цілком поділяла цей різновид ментального картування, іноді просто передрукуюючи карти, виготовлені у Москві.

Водночас, ментальні карти, створені в українській діаспорі, представляли ментальну опозицію російським і, водночас, концентрувалися на аспектах, важливих для діаспори.

Оскільки в УРСР якийсь окремий від російського радянського менталітет свідомо не виховувався, після проголошення незалежності ментальне картування України потрапило в залежність від стандартів, вироблених діаспорою. Ментальні карти України з 1991 р. не зазнали істотних змін порівняно з діаспорними. Радше, могло йтися про рецепцію їх.

Так у незалежній Україні швидко склалася традиція використання таких концепцій як самоцінних для визначення місця країни на карті європейського регіону. При цьому ті аспекти ментального картування, які через несаможитність України не вважалися в діаспорі актуальними, відтоді не розроблялися: так, до арсеналу дослідників не увійшли карти, що показували б місце України у *свімі* (а не лише в регіоні), вектори її економічного впливу. Чому? Просто в діаспорі створювалися лише карти розселення українців у світі. Аспекти перебування УРСР у складі Радянського Союзу не відносилися до зовнішньополітичної сфери, а ті з них, що набули актуальності уже в незалежній державі, доти не розроблялися діаспорою.

Отже, з моменту сполучення історичного знання з картографією виникає стандарт історичних карт, які здатні до виконання двох функцій: доповнення неупередженої, науково цінної інформації і ментального картування, яке переслідує цілі, зв'язані із політичним ангажементам. Наразі не спостерігається ознак витіснення жодного з зазначених видів картування, обидва продовжують зберігати актуальність у сучасному світі.

Висновки. Таким чином, дослідження показало, що відчуття історичного простору пройшло складний і досить примхливий шлях розвитку. Багато в чому залежне від світоглядних стандартів тієї чи іншої епохи, воно реалізувало декілька стратегій застосування простору як чинника репрезентації історичного минулого. В найранішій з них, що відноситься до античних і середньовічних часів, простір виражався вербально, а не картографічно: він являв собою, по суті, лише вузьку смугу вздовж маршруту пересування героя історичної оповіді, навколо якого концентрувався наратив. Такий простір щоразу «зникав», як тільки його залишав герой і, відтак, не мав значення постійного чинника. Нове значення простору пов'язано зі специфікою середньовічної епохи в Європі, в якій окремі володіння, феоди стають постійно діючими центрами впливів, витоками правових ситуацій, що могли спричинити іноді такі феномени, як монархія

Плантагенетів чи Священна Римська імперія, чий універсалістський характер залежав уже не від чеснот особистостей, а від застосування феодалного спадкового права.

У подальшому виникнення національних держав сприяло актуалізації політичної карти як фактора просторової ідентифікації націй. Відразу ж з'являється думка про незбігання етнічних і політичних кордонів і про необхідність їх узгодження (концепція «природних кордонів» Франції тощо). Цю останню починають тлумачити як обґрунтування актів зовнішньої агресії.

З відчуття несправедливості, що реалізувалася в історії, постають численні ментальні карти, важливі для самоідентифікації націй чи для обґрунтування територіальних претензій. Як показують події 2022 р., вони досі повною мірою актуальні. Крім цього, ментальні карти лежать в основі просторової локалізації сучасного науково-історичного знання. Частина їх, правда, з плином часу втрачає актуальність і залишається у пам'яті лише як проміжний, емоційно насичений вираз відчуття місця в минулому спільноти, що намагалася ідентифікувати себе засобами як тексту, так і карти.

Список літератури:

1. Всемирная история / гл. ред. Е.М. Жуков. Москва: Госполитиздат, 1955–1965. Т. 5. 784 с.; Т. 8. 644 с.
2. Геродот. История в девяти книгах / пер. Г.А. Стратановского. Ленинград: Наука, 1972. 601 с.
3. Куций І. Образи Сходу і Заходу в українській історіографії: між реальним та уявним простором. *Український історичний журнал*. 2019. № 2. С. 144–160.
4. Нагорна Лариса. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ: ІпіЕнд імені І.Ф. Кураса, 2008. 405 с.
5. Плутарх. Избранные жизнеописания / сост. и примеч. М. Томашевской. Москва: Правда, 1990. Т. 1. 592 с.; Т. 2. 608 с.
6. Саллюстий Крисп Гай. Сочинения / пер. с лат. В.О. Горенштейна. Москва: Наука, 1981. 221 с.
7. Советская военная энциклопедия / пред. ред. комиссии Н.В. Огарков. Москва: Воениздат, 1976–1980. Т. 1. 640 с.; Т. 2. 640 с.; Т. 3. 672 с.
8. Фукидид. История / изд. подг. Г.А. Стратановский, А.А. Нейхард, Я.М. Боровский. Москва: Наука, 1981. 544 с.
9. Чеканов Всеволод. Статичні і динамічні об'єкти в науково-історичному дослідженні. *Наукові записки Інституту української археографії і джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України*. 2010. Т. 20. С. 517–528.
10. Что Россия должна сделать с Украиной. *Википедия: свободная энциклопедия*. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D1%82%D0%BE_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D1%8F_%D0%B4%D0%BE%D0%BB%D0%B6%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%B0%D1%82%D1%8C_%D1%81_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B9 (дата звернення 10.03.2023).
11. Cleopatra. *YouTube: online video and media platform*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=p0jqBuNvvs0> [дата звернення 15.04. 2023].
12. Kampf um Rom. *YouTube: online video and media platform*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=_IUOFVub2M8 [дата звернення 15.04.2023].

Chekanov V.Yu. EVOLUTION OF SPATIAL FEELING IN THE STRUCTURE OF KNOWLEDGE ABOUT THE PAST

The article deals with the hardly researched issue of the role of cartography in the shaping structure of knowledge about the past. The issue is researched from the ancient times to present day and exemplified with the facts of both world history and history of Ukraine. The view point of the research of gradual inclusion of historical maps into the entirety of historical representation is the exploration of space feeling reflected in historiography. In ancient times it didn't require mapping yet and it was always expressed in verbal description. The conclusion made in article explains the sense of such an expression as a result of exaggerated role of personality. Space never was a self-consistent factor but left only a place for moves and actions of celebrated personality up to medieval times. Feudal epoch changes standards of living making personality strongly depending upon status of its possessions and belongings. The role of space started to increase and the necessity to explore it as a self-consistent factor came into sight.

Article deals with the phenomenon of mental map as a convenient expression of subjective and emotional feeling towards space. Mental mapping is explored within the context of gradual inclusion of cartography into research of the past. Particular attention is given to the mental maps of Modern and Post-Modern times

because of their reflection of dissatisfaction with mismatch between ethnic and political borders often guiding to the territorial claims towards neighboring countries.

Special attention is paid to the mental mapping of Ukraine during Twentieth century shown via comparison between mental maps made in the USSR and the ones of Ukrainian diaspora in the West. The present state of Ukraine's mental mapping is viewed as a development of predecessors' output. The conclusions of the article are considered important either for historical science as it is or for history of Ukraine.

Key words: *space, cartography, narration, mental map, mapping.*